

V oblasti zkoumání sociální struktury se socialistické země začaly od poloviny sedmdesátých let orientovat na soustředěnější kolektivní studium a při Akademických věd byly ustaveny tematické mnohostranné Problémové komise, včetně Problémové komise *Vývoj sociální struktury socialistické společnosti. Sociální plánování a prognostika*. Vznikl tak mezinárodní rámec spolupráce, který poskytuje dobré podmínky pro pravidelnou výměnu názorů a pro rozsáhlé srovnávací výzkumy. V rámci zkoumání sociální struktury v socialistických zemích se tak rýsuje *společná platforma*, která je natolik pružná, že odpovídá zvláštnostem jednotlivých zemí. Tato platforma se týká pojetí vývoje sociální struktury socialistické společnosti a její podstatou je, že socialistické strukturální přeměny jsou *doprovázeny sbližováním tříd a vrstev*.

K interpretaci sbližování

1. Na první pohled je zřejmé, že klíčový pojem „sbližování“ svou jazykovou formou vyjadřuje nepřetržitost a postupnost, tj. dává přednost dynamickému zobrazení struktury před statickým; pokud jde o směr vývoje, předpovídá zmenšování strukturálních rozdílů. Tento pojem je maximálně přesný, neboť vylučuje statický přístup a nevychází z toho, že rozdíly se zvětšují. Zároveň je však pojem sbližování dostatečně pružný, neboť nevypovídá nic o tempech sbližování, o době jeho trvání, o tom, půjde-li o vzájemné sbližování či o přibližování se nějakému středu ani o konečném výsledku procesů sbližování a diferenciace a jeho dominantních stránkách. Tento pojem je pružný i z hlediska své krajní tolerantnosti vůči specifickým problémům sociálních struktur jednotlivých socialistických zemí a také vůči jednotlivým rozdílům v názorech jednotlivých badatelů.

Lze tedy říci, že *platforma „sbližování“*, utvářející se v socialistických zemích a rovněž v rámci jejich spolupráce v oblasti výzkumu sociální struktury, má pouze ideologický a obecně metodologický charakter a nezahrnuje v sobě omezení a směrnice ani pokud jde o metodologii a hypotézy konkrétních výzkumů, ani pokud jde o závěry z těchto výzkumů vyplývající. Tendenci ke statickému zobrazení struktury, kterou tato platforma nedovoluje a teorii zesilování (obecného či dominantního) strukturálních rozdílů v socialistické společnosti lze již na základě shromážděných poznatků považovat za neudržitelné. Pro socialismus, jakož i pro veškerá pokroková hnutí moderní doby, jsou charakteristické tendence k všeobecné rovnosti a není třeba dokazovat, že při uskutečňování těchto tendencí dosáhl reálný socialismus reálných výsledků, což při zkoumání sociální struktury socialistické společnosti nelze ignorovat.

2. Pojem sbližování obvykle znamená *zmenšování distance* v prostoru a je ve výzkumech sociální struktury používán v přeneseném smyslu, ačkoli může být použit i v přímém významu pro označení zmenšování nerovnosti mezi obyvateli center a periferií, geografické vzdálenosti mezi nimi. Je však mnohem bohatší v přeneseném smyslu, ve smyslu zmenšování sociálních-

distancí. Pojem „sociální distance“ se od doby vzniku Bogardusovy škály pro měření intenzity etnických a národnostních předsudků, tj. od roku 1925, používá v západní odborné literatuře především v sociálně psychologickém smyslu [Dictionary... 1967]. V poslední době se však rozšířilo jeho užívání i v širším smyslu: „sociální distance mobilních vztahů“, „statusová distance“ atd. [Kreisberg 1979 : 136, 143]. Jinak řečeno, pojem sociální distance má svoji sociologickou minulost a interpretujeme-li pojem sbližování jako zmenšování sociálních distancí v socialistické struktuře, potom považujeme za účelné a přípustné interpretovat jej nejenom z hlediska sociální psychologie, ale daleko obecněji. Podle našeho názoru zahrnuje snížení míry rozdílů na základě kritérií užívaných při popisu jak třídní struktury, tak sociálních vrstev.

3. Takto interpretovaný pojem sbližování nemusí být nutně synonymem *homogenizace* struktury a *všeobecné rovnosti*, přestože obě tendence jsou v procesech sbližování alespoň částečně přítomny. Homogenizace struktury by znamenala zánik makrostruktury, což v rámci současné socialistické společnosti nelze reálně předpovídat ani pokud jde o politickou a ekonomickou strukturu, ani pokud jde o kulturní činnost nebo způsob života. V reálné perspektivě lze očekávat homogenizaci makrostruktury především ve smyslu stírání, zmenšování třídních rozdílů, „úplného“ zrušení třídních hranic. Souběžně s nimi a místo nich však pravděpodobně existuje (možná i vzniká) mnoho jiných makrostrukturních rozdílů netřídní povahy, tj. posiluje se utváření vrstev netřídního typu.

Podle našeho názoru tedy nemusí sbližování tříd a vrstev v rámci změn sociální struktury nutně znamenat všestrannou homogenizaci a všeobecnou rovnost, a to dokonce ani tehdy, budeme-li je chápat jako „postupný proces zániku sociální nerovnosti mezi různými způsoby života a základními druhy lidské činnosti“, protože pro to nejsou ekonomické předpoklady [Doru aj. 1977 : 18].

4. Zužovat pojem sbližování na konstatování, že v různých třídách a vrstvách se šíří společné vědomí a společné rysy sociálně politické aktivity [Wesołowski—Slomczyński [1977 : 9—25], není účelné, protože tyto jevy mohou vzniknout především na základě sbližování, čili stále větší podobnosti životních podmínek, sociálního, politického a ekonomického postavení a zájmů uvedených tříd a vrstev. Znamená to, že tyto jevy jsou v celém procesu druhotné, mají „nadstavbový“ charakter, jsou však velmi důležité. Je proto účelné rozšířit pojem sbližování na zkoumání všech životních podmínek tříd a vrstev [Fedosejev 1978 : 554—557].

Z toho však nevyplyvá, že zmírnění rozdílů je třeba hledat ve změně všech životních podmínek *veškerého obyvatelstva* socialistických zemí, neboť by to odpovídalo předpokladu všestranné homogenizace a všeobecné rovnosti, k čemuž nejsou v současné době podmínky. Zmírnění rozdílů je třeba hledat ve změně životních podmínek tradičních *tříd* a *základních vrstev* makrostrukturního členění společnosti, které se utvořilo v socialistické epoše, přičemž je třeba vést v patrnosti, že zmírňování rozdílů (tj. sbližování) závisí na mnoha historických a současných sociálně ekonomických a sociálně kulturních podmínkách. Uvědomělé a organizované síly socialistické společnosti jsou schopny evidovat a využívat pro uskutečnění společenských cílů pouze určitou část těchto podmínek, i když evidentně rozhodující. Ostatní podmínky působí spontánně, přičemž posilují či působí proti působení těch, které jsou uvědomovány a využívány. Lze proto předpokládat, že procesy sbližování se uskutečňují jako tendence, jakožto dominantní aspekt dialektické dvojice:

diferenciace — všeobecná rovnost, a to s intenzitou nezvyšující se lineárně, ale měnící se v čase.

Vzhledem k omezenému rozsahu této práce nemůžeme v následujícím textu podat systematický výklad všech makrostrukturně relevantních sociálních rozdílů. Pokusíme se pouze *ukázat tendence sblížování, které lze pozorovat v maďarské společnosti v posledních dvou desetiletích*, a zároveň na základě statistických a empirických sociologických údajů(1) stručně charakterizovat jejich hlavní rysy. Otázky, jak jsou tyto tendence svázány s ekonomickými, demografickými, politickými a kulturními změnami, k nimž dochází ve společnosti, se můžeme pouze dotknout. Nemáme rovněž dostatek prostoru k tomu, abychom objasnili situaci před dvaceti lety ani abychom provedli srovnání s ostatními zeměmi.

Vlastnické vztahy

Základním systematizujícím principem sociální struktury v předsocialistických společnostech byl mimo jiné vztah k výrobním prostředkům, tj. možnost nakládat s nimi jako s majetkem a disponovat jimi, na němž bylo založeno přisvojování výrobků. Konkrétní formou působení vlastnických vztahů v konkrétní společnosti je forma vlastnictví, která je zpravidla chráněna a stabilizována zákonem. V současné socialistické společnosti dochází k přisvojování výrobních prostředků a vyrobených statků většinou *státní a družstevní* formou vlastnictví.

Družstevní forma vlastnictví není statická ani z teoretického hlediska a během posledních dvou a tří desetiletí u nás prošla mnoha podstatnými změnami, které se týkaly jak změny jejího postavení ve společnosti a statutu vzhledem ke státní formě vlastnictví, tak jejího vnitřního obsahu. Z hlediska role, kterou v makrostruktuře hraje, lze rozlišit tyto tři etapy jejího vývoje:

a) *Do konce první poloviny padesátých let*

Výrobní družstva působila v podmínkách urychlené extenzivní industrializace podporované hospodářskou politikou orientovanou v tehdejší atmosféře studené války na centralizovanou akumulaci. Organizace práce spočívala v prosté kooperaci a došlo k prvotnímu zespolenštění bývalé maloroľnícké práce i způsobu života. V tomto období dominoval skupinový charakter družstevního vlastnictví, který strukturně odlišoval družstevní roľnictvo na jedné straně od dělnické třídy pracující ve velkých státních podnikách a na druhé straně od soukromě hospodařících roľníků a pracujících v soukromých malovýrobních dílnách využívajících v rámci rodinné organizace práce pracovní síly členů rodiny. Skupina, jakožto skupina, skutečně *vlastnila* výrobní prostředky, které do družstva vložila a které získala od státu, a v rámci tehdejšího systému státní regulace a zásahů jimi disponovala. Tehdejší možnosti přisvojování (společně s povinnými dodávkami zeměděľských výrobků) jsou charakteristické tím, že v roce 1952 byly družstevní skupiny třetího typu (artěľly) státu dlužny částku dosahující 80 % družstevního majetku.

b) *Do konce šedesátých let*

Výrobní družstva, která vznikla na konci padesátých a na začátku šedesátých let, byla zpočátku podobná svým předchůdcům, ačkoli v mnoha ohledech působila v jiném politickém ovzduší a v jiných ekonomických podmínkách. Státní nákup, změněné povinné dodávky zeměděľských výrobků, po-

(1) Pozn. překl.: Původně sedmdesátistránkový materiál obsahoval bohatou empirickou dokumentaci, která byla při úpravě textu pro časopis vypuštěna.

zemková renta stanovená na základě velikosti půdy vložené do družstva, úprava statutu záhumenkových hospodářství, možnost volnějšího výběru forem rozdělování a stimulace, nákup strojů, nová organizace práce a sociální politiky, úřední statut a příliv desítek tisíc odborníků — to vše položilo základy přeměny družstev ve velké, samostatně hospodařící podniky a rozhodujícím způsobem přispělo k upevnění družstevní formy vlastnictví a hospodaření. Těchto deset let (zhruba od roku 1958 do roku 1967) bylo desetiletím, v němž družstevní forma vlastnictví vskutku hrála roli „zprostředkovatele“:

1. Většina příslušníků generace zakladatelů (počet individuálně hospodařících zemědělců činil milión osob) si ještě v aktivním věku osvojila nový kolektivní způsob života a práce.
2. Během tohoto období se v družstvech zesateronásobil objem pracovní síly nahrazené stroji.
3. Zdvojnásobilo se užívání umělých hnojiv.
4. Celková produkce zemědělství se ve srovnání s rokem 1950 zvýšila jedenapůlkrát, přičemž podíl družstevního sektoru vzrostl z 11 % na 73 %.
5. Osobní příjmy ze sloučených hospodářství se od roku 1961 do roku 1967 zvýšily o 72 % [Fazekás 1976 : 80].

V tomto období kulminuje skupinový charakter družstevní formy vlastnictví, který zároveň začíná ustupovat do pozadí. Tehdy uplatňovaná hospodářská politika a teorie družstev podporovaly samostatnost družstev, upevnění této metody hospodaření a v jejím rámci se formující jednotnou třídu družstevního rolnictva. Industrializace, která tehdy probíhala daleko mírnějším tempem, a citelné uvolnění atmosféry studené války umožnily akumulaci na úrovni podniků a družstev a zároveň systematické zvyšování životní úrovně a spotřeby obyvatelstva. Spolu s tím družstevní výrobní prostředky zapojily do присвоjování vyrobených statků i nečleny družstev: průmyslové dělníky a pracovníky duševní práce mající statut *zaměstnanců*. Vzhledem k tomu, že dnes již známe další vývoj událostí, můžeme říci, že funkcí, kterou družstevní forma vlastnictví v tomto desetiletí splnila, bylo převedení bývalých soukromých zemědělců a drobných výrobců na cestu socialismu.

c) Od roku 1968

Nový systém hospodářského řízení, který byl zaveden v roce 1968, otevřel nové možnosti i zemědělským výrobním družstvům. Usnesení o reformě umožnilo změnit dosavadní pravidla omezující činnost zemědělských výrobních družstev v oblasti zpracování a realizace produkce a také v oblasti služeb, přispělo k tomu, aby v družstvech bylo rozvíjeno hospodaření stejného typu jako ve státních podnicích, podpořilo vytvoření teritoriálních svazů a celomáďarského orgánu hájícího zájmy družstevníků. Rovněž podpořilo opodstatněný a diferencovaný rozvoj záhumenkových hospodářství členů družstev.

Přestože v průběhu své realizace prošla reforma mnoha změnami, měla vcelku pozitivní vliv i na rozvoj družstev: 1. Od roku 1967 do roku 1975 vzrostl objem pracovní síly nahrazené stroji o 50 %. 2. Používání umělých hnojiv se zvýšilo ve srovnání s rokem 1967 třikrát. 3. Celková produkce zemědělství dosáhla 183 % produkce roku 1950, přičemž tři čtvrtiny připadaly na družstva. 4. Vydělky pracujících v družstvech dosáhly průměrné mzdy ve státním průmyslu. Družstevní vlastnictví začalo rychleji ztrácet svůj skupinový charakter a izolovanost:

- Družstevní vlastnictví umožnilo *organizační koncentraci*.
- Rozšířil se *okruh činnosti* zemědělských družstev (zpracování potravinářských výrobků, pomocná a vedlejší výrobní odvětví), což mělo za následek příliv nové techniky a technologie a vznik nových profesí; zvýšil se zde počet i podíl zaměstnanců.

- Zemědělská družstva vytvářela *sloučené podniky*, korporace a sdružení.
- V zemědělské velkovýrobě byl zahájen a rychle se začal rozvíjet proces *horizontální integrace*. Důležitým účastníkem tohoto procesu je i většina zemědělských družstev. Ve výrobních systémech se využívá mnoha forem spolupráce {smluvní vztah, slučování samostatných a nesamostatných právních subjektů}, jejich podstatou je však všeobecná zainteresovanost účastníků, hospodářské zabezpečení vyšší úrody, koncentrace nezbytných odborníků a techniky, technologická disciplína a organizovanost průmyslového typu.
- Začalo docházet k *vertikální integraci*. Její jednotlivé prvky jsou obsaženy již ve zmíněných komplexech potravinářského průmyslu a výrobních systémech, avšak v plném rozsahu je tvořena agrárně průmyslovými komplexy. V současné době fungují v Maďarsku čtyři takové komplexy. Do agrárně průmyslových komplexů patří zemědělská družstva, státní statky, podniky státního obchodu a potravinářského průmyslu. V jejich rámci dosahuje spolupráce samostatných podniků vyššího stupně, dochází zde ke sbližování různých forem vlastnictví, postupně se ztrácí jejich izolovanost jakožto výrobců, vzniká nedílný majetek [Csizmadia — Székely 1978 : 71—91].

Družstevní forma vlastnictví v rámci současné hospodářské politiky takto nejen nezabránila, ale naopak přispěla k přeměně činnosti družstevního rolnictva v různorodou činnost průmyslového typu a částečně i v činnost průmyslovu, k vytvoření nezbytné organizace práce, pracovní disciplíny a dělby práce mezi profesemi. Z právního hlediska je obecným vyjádřením čtyř druhů vlastnických vztahů: aktivních členů družstev, penzionovaných členů družstev, pomáhajících členů jejich rodin a zaměstnanců družstev. Práva společného vlastnictví členů prvních dvou uvedených skupin jsou formálně stejná, příslušníci třetí a čtvrté skupiny tato práva nemají. Všichni však ovlivňují záležitosti družstva nikoli prostřednictvím svých formálních práv, ale v souvislosti s místem, jež zaujímají v dělbě a organizaci práce a v hierarchii řízení, tj. mají zhruba stejný vliv jako pracující ve státních podnicích. Výjimku tvoří hlasovací právo členů družstva na plenární schůzi, která je oprávněna rozhodovat o všech důležitých otázkách týkajících se družstva (v rámci státních zákonů a zákonodárství). Jakmile se hospodářství rozrostla, vnější i vnitřní vztahy se staly složitější a objevila se zde nová technika a technologie, mají družstevní kolektivy stále méně kvalifikace a informací nezbytných k tomu, aby rozuměli záležitostem družstva. Je proto stále naléhavější svěřovat tyto záležitosti kvalifikovaným řídícím pracovníkům, které sice plenární shromáždění volí a odvolává, ale nemůže nahradit. Hlasovací právo členů družstva se takto zcela zřetelně vztahuje i k těm otázkám, do nichž mají právo zasahovat pracovníci státních podniků v rámci pravidel výrobní demokracie (tzn., že v obou formách plní řídící funkci volené orgány).

Úloha vlastnictví půdy má již dnes téměř zanedbatelný význam. Zemědělská renta představuje méně než 1 % výrobních nákladů a 2 až 4 % příjmů členů družstev; proces přivlastňování se v rozhodující míře uskutečňuje, tak jako ve státních podnicích, prostřednictvím vlastní práce a dominuje rozdělování podle práce.

Účast a role *záhumenkových hospodářství* v příjmech jednotlivých osob není charakteristickým rysem družstevních zemědělců, neboť drobnou zemědělskou výrobou se zabývají i průmysloví dělníci žijící na venkově a podíl rodin dělníků na zemědělské malovýrobě je dokonce vyšší než podíl rodin družstevníků.

Vcelku lze říci, že události dvou desetiletí vedly při rozlišování a určování tříd k postupnému ztlumení úlohy socialistických vlastnických vztahů. Jinak řečeno, reálné, pro zainteresované osoby podstatné možnosti vlastnictví, tj. možnosti disponovat předměty a přisvojovat si je v rámci státní a družstevní formy vlastnictví, se od sebe liší stále méně. Ze stručné analýzy kritéria vlastnických vztahů tedy lze odvodit, že mezi třídami, které se od sebe dříve na základě tohoto kritéria lišily, dochází k všeobecnému a rychlému sblížení. A dále: v současné době lze příčiny makrostrukturální diferenciace nalézt spíše studiem ostatních kritérií vymezení tříd či jiných stratifikačních kritérií, a to tím spíše, že tato kritéria figurují často současně jako aspekt vymezení vrstev (příjmy, pracovní funkce a role v organizaci práce).

Charakter práce a kvalifikace

Charakterem práce zde rozumíme to, čeho si obvykle všímáme při diferenciaci práce na *duševní a fyzickou*, na činnost *řídící a výkonnou*, na práci *zemědělskou a nezemědělskou* a rovněž na činnost *primární, sekundární a terciární povahy* a zajímáme-li se o rozdíly mezi těmito druhy práce při zkoumání sociálních rozdílů a sociální nerovnosti mezi lidmi vykonávajícími tyto práce. Vzhledem k tomu, že takto klasifikované druhy práce vyžadují různou fyzickou, nervovou a duševní *zátěž*, různou míru odpovědnosti, vzhledem k tomu, že jsou vykonávány v různých *podmínkách* a že je také velice rozdílné jejich společenské *uznání* a příjmy i stupeň morálního uspokojení, nelze si z těchto druhů práce vybrat podle přání, ale je nutné prokázat (zpravidla získáním určité kvalifikace) způsobilost k jejímu výkonu. Ten, kdo takovou způsobilost prokázat nemůže, si obvykle může vybírat pouze z druhů práce s nejnižším prestižem. Kvalifikaci (její nedostatek, úroveň, druh) proto nelze považovat za *samostatné* kritérium makrostrukturálního rozvrstvení společnosti, neboť je na jedné straně přímým důsledkem třídního postavení rodičů, a tedy jedním z prostředníků dědictví třídního postavení, na druhé straně pak „dekretem“ opravňujícím zastávat v dělbě práce konkrétní výhodná místa. Jinými slovy: kvalifikace jakožto kritérium vymezení vrstev se v existenci vrstev *realizuje*, ale na rozdíl od charakteru práce *nekonstituuje* zařazení individua do některé ze společenských vrstev.

Považujeme proto za nezbytné zkoumat současně charakter práce a kvalifikaci, i když je tento přístup komplikován tím, že ve skutečnosti jsou jednotlivé druhy práce daleko různorodější než úrovně formálně prokázané kvalifikace. Je pravda, že dlouhodobě vykonávaná práce sama o sobě formuje či „vyučí“ toho, kdo ji vykonává, avšak zřídka je to provázáno odpovídající atestací (dokumentem). Další problémy vyplývají z podstatných změn charakteru práce v čase, přičemž jeho společenské hodnocení se mění pomalu a ještě pomaleji se novým potřebám přizpůsobuje vzdělávací systém. Lze proto říci, že soulad mezi charakterem práce a kvalifikací ve společnosti existuje pouze v obecných rysech. O existenci takové obecné kongruence svědčí fakt, že společnost funguje: všechny druhy práce jsou *vykonávány*.

Pro normální (zlepšující se) fungování společnosti jsou nicméně různé druhy práce v různé míře nutné. V posledních dvou desetiletích došlo v maďarské společnosti ke značným změnám podílu pracujících zabývajících se různými pracemi. Tyto změny zasáhly i vnitřní strukturu skupin vymezených na základě kritéria duševní a fyzické práce a kritéria práce v primárním, sekundárním a terciárním sektoru. Se vznikem zemědělských velkopodniků, s mechanizací namáhavých polních prací, prací v živočišné výrobě a lesních prací v *primárních odvětvích* se snížila potřeba fyzické, zvláště nekvalifikované

zemědělské práce. Na druhé straně se však zvýšila potřeba fyzické práce průmyslového, stavebního a rovněž terciárního typu. Zvýšil se podíl pracovníků duševní práce na celkovém počtu pracujících v zemědělství.

Pokles kontingentu pracovní síly v primárních odvětvích proběhl zároveň s růstem výroby. Jinými slovy, v těchto odvětvích vzrostla produktivita práce. Organizace práce ve velkých závodech a mechanizace a dělba práce mezi profesemi umožnily, že za posledních 10—15 let se v zemědělství rozvinuly organizační a řídicí formy a metody kooperace a disciplíny *průmyslového typu* podobné formám charakteristickým pro průmyslové podniky a vztahy mezi nimi. Tato skutečnost do značné míry sblížila charakter práce v primárním sektoru s charakterem práce v sektoru sekundárním. To vše lze jednoznačně považovat za pozitivní změny. Nicméně je třeba si všimnout, že v zemědělství se udržela malovýroba, částečně v podobě dosti tradičního soukromého zemědělského hospodaření, především však ve formě záhumnkových a osobních doplňkových hospodářství pracovníků zemědělství, průmyslu a ostatních odvětví národního hospodářství, a rovněž důchodců žijících na venkově. Tato malovýroba (která se uskutečňuje ve volném čase) zajišťuje cca třetinu celkové zemědělské produkce. Její současná forma není v podstatě mechanizovaná, podržuje si dříve všeobecně rozšířený charakter práce.

K poněkud menším změnám došlo v oblasti využívání pracovní síly v *sekundárních odvětvích*, což svědčí o tom, že v sedmdesátých letech byl ve stavebnictví a průmyslu zahájen proces hospodaření lidskou prací, probíhající v souladu se vznikem nových pracovních míst v těchto odvětvích. Zvýšil se podíl terciárních povolání v průmyslu a stavebnictví a naopak se zde snížil podíl manuálních povolání. V sekundárním sektoru vzrostl podíl duševních pracovníků.

Pro současnou úroveň rozvoje průmyslu a stavebnictví jsou charakteristické technická úroveň masové výroby pásového typu a pracovní místa, založená na práci všestranně připravených kvalifikovaných dělníků. Kromě toho se v jednotlivých průmyslových odvětvích rozšiřuje automatizovaná výroba. V důsledku těchto tří historicko-technologických rovin, které paralelně existují a často kooperují v rámci jednoho podniku, jsou charakter práce, potřeby v oblasti kvalifikace, postavení v oblasti řízení, organizace práce a stimulace i podmínky práce v sekundárním sektoru neobyčejně různorodé dokonce i když ponecháme stranou odvětvové zvláštnosti. Nelze proto říci, že sekundární sektor, nebo alespoň průmysl, jsou v současných podmínkách zvláštní integrující silou, samostatnou stratifikační kategorií.

Růst využívání pracovní síly byl značný i v *terciárních odvětvích*, odehrál se zde především v sedmdesátých letech. Charakter práce je zde pokud možno ještě různorodější než v sekundárních odvětvích (doprava, přenos informací, obchod, komunální a individuální služby, vodní hospodářství, výuka, věda, kultura, zdravotnictví, administrativa). Část těchto činností může být organizována jako v průmyslu s velkým podílem průmyslové činnosti, ostatní jsou zcela specifické. Hlavní zvláštností je zde skutečnost, že velká část pracujících v terciárním sektoru se každodenně dostává do kontaktu s obyvatelstvem. Proto jsou zde zvláště vysoké nároky na *kulturní úroveň*, kvalifikaci a morální kvality pracujících, neboť „pracovním předmětem“ jsou lidé.

Na základě tohoto stručného přehledu lze říci, že za dvacet let se v maďarském národním hospodářství značně snížil objem čistě fyzické práce a také počet a podíl pracujících vykonávajících práci nevyžadující žádné vzdělání a kvalifikaci. Je to v prvé řadě důsledek mechanizace v zemědělství a ve stavebnictví a jejich přestavby na základě velkopodniků průmyslového

typu, čímž se snížil nejen podíl těžké fyzické práce, ale i sezónní, nekvalifikované manuální práce v přírodě, a zároveň počet osob vykonávajících tuto práci. Lze tedy říci, že práce různého charakteru a sociální vrstvy na jejím základě vymezené se sblížují; že se do značné míry snížil podíl a počet osob, které mají z hlediska charakteru vykonávané práce nevýhodné postavení.

Růst úrovně vzdělanosti, konkrétně *růst podílu* pracujících fyzické práce se *středoškolským vzděláním*, hraje při sblížování rozdílů v charakteru práce (duševní a fyzická; primární, sekundární a terciární; řídicí a výkonná) a při sblížování vrstev pracujících vykonávajících různé druhy práce velmi důležitou úlohu. Pracovníci fyzické práce se středoškolským vzděláním jsou jak ve své práci, tak pokud jde o sociální souvislosti pracovních míst, daleko samostatnější, iniciativnější a lépe informovanější než jejich kolegové se základním vzděláním (popřípadě bez vzdělání). A dále: nejde pouze o to, že práce „učí“ toho, kdo ji vykonává, ale vzdělanostní a kulturní úroveň pracovníků má i „zpětný vliv“ na vykonávanou práci, na technologickou disciplínu a kvalitu práce. Tento vliv nelze podceňovat. Kvalifikace tedy hraje důležitou roli v charakteru práce: *sblížování úrovně kvalifikace sblížuje charakter práce a sociální vrstvy jím určené.*

Údaje o vzdělanostní úrovni a charakteru práce nám umožňují uzavřít, že v dnešní maďarské společnosti nehraje diferenciaci pracujících na pracovníky fyzické a duševní práce tak velkou roli, jako tomu bylo před 15–20 lety, neboť se zformovala, a to jak mezi pracovníky duševní práce, tak mezi pracovníky fyzické práce, početná vrstva pracujících, kteří v zásadě dosáhli středoškolského vzdělání. Charakteristiky obou těchto skupin si jsou ve většině případů dosti podobné. Na místo diferenciaci na pracovníky duševní a fyzické práce se však ve vztahu k charakteru práce rysuje trichotomie: stále jasněji se od sebe odlišují 1. pracovníci fyzické práce bez kvalifikace, 2. pracovníci se vzděláním střední úrovně (včetně kvalifikovaných dělníků a zaměstnanců nenáležících k inteligenci), 3. inteligence.

Tento jev je zároveň *sblížováním i vzdalováním*. Jde o sblížování tradičně rozlišované duševní a fyzické práce a tímto rozlišováním podmíněných dvou velkých skupin, k němuž dochází v důsledku toho, že se mezi nimi utvořila početná střední skupina. Zároveň jde o vzdalování: na jedné straně se zvětšují rozdíly mezi kvalifikovanými a nekvalifikovanými pracovníky fyzické práce, na druhé straně se zvětšují rozdíly mezi inteligencí a pracovníky duševní práce střední úrovně.

Rozdíly mezi „pracovníky duševní práce střední úrovně“ (zaměstnanci) a inteligencí jsou dnes jak v charakteru práce, tak ve výdělku, prestiži, stupni odpovědnosti atd. ve svém krajním vyjádření tak velké jako rozdíly mezi kvalifikovanými a nekvalifikovanými dělníky. Tyto rozdíly existovaly i dříve, před osvobozením, ale tehdy byly distance mezi pracovníky fyzické a duševní práce daleko větší než dnes, neboť maturita a jednoduchá duševní práce byly obklopeny velkou auelolou. V první polovině století ještě často zaujímali vedoucí místa lidé se středoškolským vzděláním. Dnes je situace jiná. Středoškolské vzdělání se stalo masovým jevem dokonce i mezi pracovníky fyzické práce a bylo taktéž jakožto vzdělanostní úroveň opravňující zastávat vedoucí funkci relativně degradováno. K tomu, aby někdo mohl zastávat vedoucí funkci, je dnes obvykle nutné mít vysokoškolské vzdělání. Rozdíly mezi řídicí a výkonnou činností sice diferencují zaměstnance, avšak na této úrovni (zpravidla na úrovni bezprostředního řízení výroby a obchodu) se taková diferenciaci jen zřídka stává samostatným kritériem určování sociálních vrstev. Na úrovni „řídicích pracovníků“ dominuje totiž vysokoškolské vzdělání; jinak řečeno, jde spíše o rozdíly v rámci inteligence. Stále výraznější vět-

šinu pracovníků duševní práce se středoškolským vzděláním tvoří ženy, přičemž otec či manžel mnohých z nich je kvalifikovaným dělníkem. Tento rodinný vztah tuto skupinu také sbližuje se skupinou kvalifikovaných dělníků.

Příjmy, spotřeba, rodina

Způsob nabývání části společenského bohatství, tj. „základ“ přisvojování, od sebe v třídní struktuře skutečně odlišuje nejen antagonistické, ale i „sousedící“ třídy, a to především stanovením velmi úzkých hranic velikosti přisvojované části společenského bohatství. Jednotlivé mzdy se samozřejmě mezi sebou mohou lišit (někdy významně), v průměru však nutně zaostávají za příjmy malovýrobců a zvláště za důchody kapitalistů. V socialistické třídní struktuře také dochází k významné konkurenci, pokud jde o velikost využitelných příjmů, která se projevuje ve „způsobu nabývání části společenského bohatství“. Při studiu sociální distance mezi třídami a vrstvami lze tedy považovat kritérium příjmů za jedno z prvořadých.

Budeme-li toto kritérium považovat za samostatné a hlavní, bude smysuplné hovořit o něm v souvislosti se strukturou potřeb a rodinou, neboť účelem příjmů je spotřeba (úspory jsou odloženou spotřebou) a spotřeba probíhá ve většině případů v rámci domácnosti rodiny a je (mimo jiné) určena její strukturou. Diferencující role rozdílů v příjmech se vlastně realizuje v rozdílech ve způsobu a pojetí života, zdůvodněných úrovní a strukturou rodinné spotřeby, které jsou stejně důležitým kritériem vzniku tříd a stratifikace, jako charakter práce, s nímž také úzce souvisí.

Je všeobecně známo, že socialismus usiluje o zrušení sociálních rozdílů, zároveň se však nemůže obejít bez materiální stimulace užitečné práce. Proto se při rozdělování části společenského bohatství určené ke spotřebě uplatňují dva principy: v oblasti práce je v zásadě určujícím principem rozdělování podle práce, v oblasti sociálních příspěvků princip rovnosti. Přívlastek „v zásadě určující“ znamená, že v praxi jsou oba principy v důsledku různých vlivů korigovány a někdy i deformovány. V krajním případě, a takovým případům se nelze vyhnout, působí sociální podpory zároveň diferencujícím a mzdy zároveň vyrovnávacím vlivem.

Tabulka 1. Podíl jednotlivých skupin obyvatelstva na celkových individuálních příjmech v letech 1930–1977 a v USA v roce 1975 (v %)

Příjmové kategorie	1930–31	1961*)	1967	1977	USA 1975
nejnižších 20 %	6	9	10,1	10,8	4,0
druhých 20 %	35	14	15,1	15,4	10,0
třetích 20 %		19	18,8	18,7	16,8
čtvrtých 20 %		24	23,1	22,8	24,5
nejvyšších 20 %	59	34	32,9	32,3	44,7
Celkem	100	100	100,0	100,0	100,0
Horních 10 %	—	—	18,9	18,6	horních 5 % 17,0

Prameny: pro léta 1930–31 a 1960: Schmidt, A.: *A személyi jövedelemeloszlás a szocializmusban. Közgazdasági és Jogi Könyvtár* (Distribuce individuálních důchodů za socialismu), Budapešť 1964, s. 88. Pro léta 1967 a 1977: *A lakosság jövedelmi rétegződése 1977-ben. Az 1978. évi jövedelmi felmérés főbb adatai* (Rozvrstvení obyvatelstva podle příjmů v roce 1977; základní údaje šetření příjmů za rok 1978), Budapešť, KSH 1979, s. 11. Pro USA: Kriesberg, L.: *Social Inequality*. New York 1979, s. 66.

*) Údaje se týkají pouze dělníků a zaměstnanců.

Vzájemný poměr částí příjmů ovlivňovaných dvěma principy rozdělování se mění. V příjmech obyvatelstva se zvyšuje ta část, která bezprostředně nesouvisí s prací, tzn., že bezprostředně a aktuálně nezávisí na úspěších aktivního pracovníka. Při hodnocení této skutečnosti je však třeba si všimnout, že ke zvýšení podílu příjmů plynoucích ze sociálních příspěvků dochází ve značné míře v důsledku zvyšování důchodů (a růstu počtu a podílu důchodců ve společnosti). Ukazuje se, že v příjmech ekonomicky aktivních *hrají rozhodující roli především pracovní příjmy*, a ty mohou pracující osobně, bezprostředně a aktuálně ovlivňovat.

Lze tedy říci, že v socialismu bylo v podstatě zlikvidováno *přisvojování na základě vlastnictví* a nahrazeno *přisvojováním na základě práce*. Nicméně to zatím neplatí absolutně. Osobní vlastnictví různého druhu a rozsahu (půda, dům, parcela, pronájem, peněžní půjčky apod.) může přinášet nepracovní příjem, jehož podíl je však v celkových příjmech obyvatelstva zanedbatelný.

Vyrovňování distribuce příjmů je proces. Pro ilustraci se podívejme, jak se skupiny obyvatelstva stanovené podle velikosti individuálních příjmů na jednoho obyvatele podílejí na celkových příjmech obyvatelstva. Pro ilustraci uvádíme také odhady pro období 1930—31 a distribuci příjmů v USA v roce 1975 (viz tabulka 1). Jak je vidět z údajů v tabulce, pomocí této mechanické metody, která pouze seskupuje obyvatelstvo a peněžní částky, zjišťujeme, že základní rozdíly v distribuci příjmů za kapitalismu a socialismu spočívají v podílu „dolních“ a „horních“. Je zřejmé, že distribuce příjmů je v socialismu daleko rovnoměrnější a postupně, paralelně se zvyšováním průměru, se zlepšuje postavení dolních 40 % obyvatelstva. Jinými slovy, i při takto mechanickém přístupu lze odhalit zjevné sblížování příjmů v socialistické společnosti.

Daleko důležitější však je, jak se na distribuci celkového důchodu podílí *reálné sociální makroskupiny*. Vždyť dvacetiprocentní skupiny v tabulce jsou pouze statistickými skupinami, stanovenými s ohledem na jejich příjmy, a nejsou tedy skupinami sociálními. Příslušníci reálných sociálních makroskupin jsou v různých proporcích rozmístěni ve všech příjmových kategoriích v závislosti na tom, jaký je vzájemný poměr aktivních, neaktivních a vyživovaných členů rodiny, jakou práci vykonávali a kdy odešli do důchodu neaktivní členové rodiny, kde daná rodina žije a jaké postavení zaujímá v přerozdělování (v druhotné ekonomice) atd. (2)

Pro podrobné zachycení všech těchto souvislostí zde nemáme dostatek prostoru. Lze však říci, že uvažovaná dvě desetiletí přinesla postupné sblížování příjmů velkých sociálních skupin dostupných statistickému zpracování.

Významné rozdíly samozřejmě vykazují extrémní hodnoty matematických průměrných veličin, průměrných příjmů ve skupině. Základními příčinami těchto rozdílů jsou rozdíly ve struktuře rodin, v charakteru práce a místa bydliště a také (i když poloskrytě) různé postavení v druhotné ekonomice. V těchto souvislostech ke sblížování nedochází.

Vidíme tedy, že neustálé sblížování průměrných příjmů velkých sociálních skupin je doprovázeno stagnací či zvětšováním rozdílů uvnitř skupin, takže nelze hovořit o všeobecném vyrovňování příjmů. V mnoha směrech by taková všeobecná rovnost nebyla ani spravedlivá, ani ekonomicky racionální.

Nyní se podívejme, na co rodiny z různých velkých sociálních skupin své

(2) Pozn. překl.: Termín „druhotná ekonomika“ označuje v maďarské sociologii oblast ekonomického života společnosti mimo státní a družstevní sektor (zemědělská i průmyslová malovýroba jakožto hlavní i vedlejší zaměstnání, služby poskytované mimo státní a družstevní sektor atd.).

příjmy vynakládají, tj. jaká je struktura jejich spotřeby. Je zcela zřejmé, že poklesl podíl výdajů za potraviny (včetně ukazatele spotřeby produktů vlastního hospodářství v rodinách zabývajících se zemědělskou malovýrobou), nejvíce v rodinách družstevních zemědělců. Za pozornost stojí i to, že v rodinách dělníků a zemědělců dosáhl za 20 let podíl všech výdajů za potraviny téže úrovně, které dosáhl v rodinách duševních pracovníků již v roce 1960. Téměř nezměněn zůstal podíl výdajů na otop a spotřebu energie.(3) Ve všech vrstvách se poněkud zvýšily výdaje na služby a nákladné předměty dlouhodobé spotřeby. Obě tyto skupiny výdajů zde dosáhly průměrně desetiprocentního podílu; tuto úroveň značně převyšuje trvalý sedmnáctiprocentní podíl výdajů na služby v rodinách duševních pracovníků (větší využívání opravářských služeb spojených s udržováním bytu, praním a čištěním oděvů a také kulturních služeb), pracovníci fyzické práce řeší značnou část těchto problémů „vlastními silami“. V rodinách všech vrstev se téměř zdvojnásobil podíl výdajů na byt či nemovitost, přičemž k největšímu vzrůstu došlo u družstevních zemědělců, obyvatel venkova (u zemědělců se tyto výdaje řadí jako druhé hned za výdaje na potraviny a předstihují dokonce i výdaje za oděvy).

Ještě několik slov o rodinách. V souvislosti s úrovní a strukturou příjmů a spotřeby jsme se již dotkli některých aspektů struktury rodiny. Vezme-li však v úvahu rozmanité funkce, jež rodina plní, má, obecněji vzato, smysl věnovat při studiu sociální struktury a vrstev její úloze více pozornosti. Za prvé se ukazuje, že rodina neztratila, jak se dříve tvrdilo, svoji výrobní funkci, funkci v organizaci práce. Objem prací vykonávaných doma je dosti velký a jsou do nich zapojováni členové rodiny, důchodci a děti (záhumenné a osobní doplňkové hospodářství, domácí práce, značná část jiných činností spojených s druhotnou ekonomikou atd.). Za druhé, příjmy (a to jak pracovní příjmy, tak sociální příspěvky) jsou příjmy *rodiny*; za třetí, spotřeba je zcela zřejmě *rodinným „žánrem“* (a to jak z hlediska plánování, tak z hlediska „realizace“), takže organizační a hospodářské funkce připadající rodině jsou různorodé a mají základní význam. Fungování rodiny se také nemezuje pouze na verbální zprostředkování při předávání hodnot, jak tvrdili někteří badatelé, když konstatovali zánik tradiční zemědělské rodiny, ale spočívá i v „názorném vyučování“ a v nácviku. A konečně, příbuzenské vztahy pokryly svojí sítí celou zemi, navzájem spojují jednotlivé osoby a rodiny různých sociálních vrstev. Vzhledem k uvedenému bohatství funkcí rodiny je stále méně uspokojivé mechanické zařazování rodin do tříd a vrstev na základě zaměstnání hlavy rodiny, či člena rodiny, který dosahuje nejvyššího výdělků. Je třeba vybudovat typologii rodin, která by sloužila jako základ empirického výzkumu, a k níž, jak se zdá, poskytuje dostatečný materiál i zkušenosti rozvoj výzkumu způsobu života.

* * *

Na základě stručné analýzy změn v rozsahu sociálních rozdílů podle uvažovaných kritérií lze tvrdit, že v současné maďarské společnosti se za dvě desetiletí v mnoha ohledech projevilo zmenšení sociálních distancí, k velkému sblížení došlo především mezi dělnickou třídou a družstevními zemědělci. Výrazné sblížování se však projevuje i u jiných rozdílů nemajících třídní charakter.

(Přeložila Jadwiga Šanderová)

(3) Tato skutečnost je poněkud udivující, neboť právě v těchto dvou desetiletích došlo k rozšíření moderních způsobů vytápění (na venkově naftová kamna, ve městě plynové a ústřední topení). Souvisí to pravděpodobně s nešetřeným zacházením s energií do roku 1979.

Literatura

- Csizmadia, E. — Székely, M.: *Vállalati gazdálkodás és gazdaságirányítás a mezőgazdaságban*. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó 1978, s. 71—91. (Továrni způsob hospodaření a řízení hospodářství v zemědělství.)
- Dictionary of Sociology and Related Sciences*. Red. H. P. Fairchild, New York, Littlefield, Adams and Co. Totowa 1967.
- Doru, M. — Goldstein, E. — Hoffman, O. — Ionescu, K. — Spiridoneanu, M. — Zlate, K.: *Social'naja gomogenizacija v Socialističeskoj Respublike Rumynii. Processy i faktory*. Bukurešť, Akademija 1977.
- Fázekás, B.: *Mezőgazdasági termelészövetkezeti mozgalom Magyarországon*. Budapest, Kossuth 1976. (Hnutí za združstevnění zemědělství v Maďarsku.)
- Fedosejev, P. N.: *Dialektika sovremennoj epochi*. Moskva, Nauka 1978.
- Kriesberg, L.: *Social Inequality*. New York 1979.
- Wesołowski, W. — Slomczyński, K. M.: *Klassovaja struktura socialističeskogo obščestva. nekotoryje metodologičeskije voprosy*. Informacionnyj bjuleť, 1977, XVI. Problemnaja komissija. Varšava 1977.